

ГЕРМАН БІДЭР (АЎСТРЫЯ)

АБНАЎЛЕННЕ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ Ў КАНТЭКСТЕ СЛАВЯНСКАГА АДРАДЖЭННЯ

У апошнія дзесяцігоддзе на Беларусі праводзіцца публічная дыскусія пра стан і будучае развіццё беларускай літаратурнай мовы. У гэтай дыскусіі прымаюць удзел не толькі пісьменнікі, філолагі і публіцысты, але і больш шырокія колы грамадскасці. Дыскусія падзяліла яе ўдзельнікаў на два лагеры — рэфарматараў, якія дамагаюцца грунтоўнага абнаўлення літаратурнай мовы на базе норм, што існавалі да 1933 г., і традыцыяналістаў, якія абараняюць захаванне літаратурнай мовы ў сённяшняй форме. За тэтымі рознымі падыходамі крыюцца розныя ўяўленні, у якіх адбіваецца тое своеасаблівае становішча, што займае Беларусь паміж Усходам і Захадам.

Для вырашэння тых спрэчных праблем, што ўзніклі ў працэсе адраджэння беларускай мовы, на нашу думку, небескарысным было б азнаёміцца з вопытам культурна-моўнага будаўніцтва ў іншых славянскіх народаў па-за межамі царскай Расіі, а пазней — Савецкага Саюза, у прыватнасці тых, якія ўваходзілі ў склад былой Габсбургскай імперыі.

У шматэтнічнай і шматканфесійнай імперыі Габсбургаў моўная сітуацыя паасобных славянскіх народаў на пачатку нацыянальнага адраджэння ў канцы XVIII і пачатку XIX ст. была даволі адрозная. Чэшская пісьменнасць на працягу XVII—XVIII стст. прыйшла да заняпаду і яе функцыі абмежаваліся. Славенская пісьменнасць у XVI—XVIII стст. развівалася толькі ў некаторых вузкіх галінах. Харваты ўжывалі некалькі літаратурных моў, якія грунтаваліся на розных лакальных дыялектах, але не мелі агульнанацыянальнай літаратурнай мовы. Сербы карысталіся толькі сербска-царкоўнаславянскай пісьменнасцю, моцна аддаленай ад сербскай народнай мовы. Славакі ўсё яшчэ традыцыйна ўжывалі чэшскую літаратурную мову. Русінская мова, што ўжывалася на той час у Галіцыі, ужо не магла выконваць функцыі сучаснай літаратурнай мовы. Толькі палякі захавалі сваю стабільную літаратурную мову і развівалі яе насуперак падзелам краіны.

У XVIII ст. некаторыя славянскія народы ў выніку асіміляцыі страцілі не толькі частку насельніцтва з-за анямечання, але наогул былі вымушаны змагацца за выжыванне ў якасці самастойнага этнасу і захавання моўнай супольнасці. Толькі ў першай палове XIX ст. паступова палепшылася іх этнічна-моўная сітуацыя, а на працягу другой паловы апошняга стагоддзя ім канчаткова ўдалося забяспечыць сваё існаванне.

У першай палове XIX ст. усе славянскія народы манархіі яшчэ стаялі перад праблемай нізкага грамадскага прэстыжу сваіх нацыянальных моў у параўнанні з нямецкай мовай, якая тады ўжывалася па ўсёй імперыі не толькі ў якасці мовы палітыкі, адміністрацыі і арміі, асветы і навукі, але з'яўлялася мовай вышэйшых грамадскіх слаёў у гарадах нямецкіх тэрыторый.

Нягледзячы на гэта, прадстаўнікам амаль усіх славянскіх нацыянальнасцей Габсбургскай манархіі ўдалося з канца XVIII да паловы XIX ст.

распрацаваць выразныя канцэпцыі адносна асноў і крыніц развіцця літаратурнай мовы, яе нармалізацыі і кадыфікацыі, увядзення ва ўсе грамадскія сферы жыцця. У другой палове XIX ст. шматлікім славянскім народам, што жылі пераважна ў розных адміністрацыйных адзінках імперыі, удалося ўрэшце стварыць агульнанацыянальныя культурныя інстытуцыі, распрацаваць свае літаратурныя мовы і дабіцца іх ужывання ў школе, адміністрацыі і палітыцы, у прэсе і белетрыстыцы і нават у розных навуковых галінах. Славянскія нацыянальныя мовы манархіі настолькі развіліся да першай сусветнай вайны, што яны змаглі функцыянаваць як паўнацэнныя сучасныя літаратурныя мовы пасля распаду манархіі.

Як у XIX ст. праводзілася рэалізацыя моўнага планавання, можна прадэманстраваць на прыкладзе распрацоўкі Й. Юнгмана чэшскай лексікі і словаўтварэння. Гэты славуты лексікограф выклаў у сваёй працы «Slovesnost» (2-е выд., 1846) прынцыпы стварэння лексічных сродкаў і ўдасканалення словаўтварэння, паколькі чэшскай мове на той час неставала многіх слоў, у прыватнасці, у галіне абстрактнай і тэрміналагічнай лексікі. У тых выпадках, калі не знаходзілася адпаведнага слова ў чэшскіх пісьмовых помніках XVI ст. — залатой эры чэшскай культуры — або ў гаворках, Юнгман дапускаў запазычанні з іншых славянскіх моў і словаўтваральныя неалагізмы. Неалагізмы або ствараліся свабодна з чэшскіх марфем, або рэпрэдукавалі кампаненты чужога (звычайна нямецкага ці лацінскага) слова чэшскім моўным матэрыялам (напрыклад, *žalozpěv* з ням. *Klaggesang*). У сваім шматтомным чэшска-нямецкім слоўніку (Прага, 1835—1839) Юнгман змясціў лексіку літаратуры залатой эры і яшчэ ранейшых часоў, а таксама свае ўласныя неалагізмы. Для Юнгмана важнай справай было пазбавіцца тых чужых элементаў, якія маглі прынізіць нацыянальную якасць і годнасць чэшскай мовы. Гэта азнаменавала замсну нямецкіх слоў перад усім чэшскімі словамі або, прынамсі, славянскімі (напр., *handl* замянялася сінанімічным *obchod*; *luft* — русізмам *vzduch*). Пераважная большасць тэрмінаў Юнгмана трывала замацавалася ў чэшскай лексіцы. Іншыя аўтары таксама стваралі спецыяльныя наменклатуры ў розных галінах навукі, асветы і адміністрацыі, так што з другой паловы XIX ст. стала магчыма пісаць па-чэшску без цяжкасцей у такіх сферах, як хімія, батаніка, музыка, права і г. д. Прыходзіцца толькі здзіўляцца, як хутка чэшская літаратурная мова дасягнула полівалентнага статусу і стабільнасці норм.

У апошняй чвэрці XIX ст. у Чэхіі нарэшце разгарнулася вострая кампанія за ачыстку мовы, асабліва за пазбаўленне ад усяго таго, што якім-небудзь чынам змагло нагадаць уплыў нямецкай мовы. Гэтую кампанію арганізавала «*Matice česká*», якая ў 1877 г. апублікавала свае асноўныя правілы ў працы «*Brus jazyka českého*» («Тачыла чэшскай мовы»). Так званыя брусічы можа нават перабольшылі ў ліквідатыўны апошніх уплываў нямецкай лексікі і сінтаксісу на чэшскую мову.

У паслядоўнай дэгерманізацыі чэхі — не адзіны выпадак, бо іншыя славянскія народы падобным чынам таксама ачысцілі сваю літаратурную мову ад нямецкага ўплыву ў лексіцы, словаўтварэнні і сінтаксісе. Славенскі моўны рэфарматар Ф. Леўстык (F. Levstik), напрыклад, у другой палове XIX ст. не толькі адкінуў яўныя лексічныя германізмы, але і ўплывы нямецкага словаўтварэння (калькі складаных слоў) і спецыфічныя канструкцыі нямецкага сінтаксісу.

Развіццё большай часткі славянскіх літаратурных моў у Аўстрыйскай імперыі не атрымала б такіх спрыяльных магчымасцей, калі б не была даволі талерантнай аўстрыйская моўная і нацыянальная палітыка, якая стала праводзіцца пасля рэвалюцыі 1848 г. і асабліва з 1867 г. — года пагаднення Аўстрыі з Венгрыяй. Аднак асноўныя канцэпцыі нацыянальнай палітыкі з 1867 г. пачалі ў корані па-рознаму рэалізоўвацца ў той і другой паловах імперыі — аўстрыйскай і венгерскай. У той час як аўстрыйская канстытуцыя 1867 г. трактавала Аўстрыю як шматэтнічную дзяржаву, венгерскі закон па нацыянальных пытаннях 1868 г. зыходзіў з ідэалу мадэўскай гамагеннай нацыянальнай дзяржавы. Згодна з аўстрыйскай канстытуцыяй усе народы дзяржавы прызнаваліся раўнапраўнымі і кожны народ меў непарушнае права на захаванне сваёй нацыянальнасці і мовы. Аўстрыйская канстытуцыя гарантавала раўна-

праўе ўсіх карэнных моў ў школах, установах і грамадскім жыцці. Нямецкая мова хоць у многіх адносінах дамінавала ў аўстрыйскай частцы імперыі, але яна ўсё ж не мела афіцыйнага статусу дзяржаўнай мовы. У Аўстрыі, акрамя таго, не было моцнага асіміляцыйнага націску, наадварот, паасобныя славянскія нацыянальнасці змаглі не толькі ўтрымаць свой колькасны склад, але нават яшчэ павялічыць яго ў шкоду нямецкай мове. Венгры з 1867 г. павялі барацьбу супраць усіх немадзьярскіх моў у гістарычнай Венгрыі ў мэтах стварэння моўнагамагеннай мадзьярскай дзяржавы.

З-за гэтай неталерантнай палітыкі мадзьярызацыі найбольш цярпелі славакі. Славацкаму нацыянальнаму руху трэба было весці барацьбу на двух франтах: перш-наперш супраць чэхаў, а затым — венграў. Пасля стварэння і кадыфікацыі славацкай літаратурнай мовы Л. Штурам у 1846 г. (тады выйшла яго граматыка «*Nauka reči slovenskej*») і прыняцця гэтай мовы моўным пагадненнем славацкіх лютаранаў і католікаў у 1851 г. (так званай рэформы М. Годжы і М. Гаталы) славацкаму нацыянальнаму руху трэба было абараняцца супраць атак чэшскай культурнай і палітычнай эліты (Й. Юнгмана, Ф. Палацкага, К. Гаўлічка-Бораўскага), якая лічыла славакаў за частку чэшскай нацыі, з аднаго боку, а з другога — супраць старэйшага пакалення славацкіх лютаранаў (П. Шафарыка, а перад усім — Я. Колара), бо і той і другі лагер асудзіў так званае «адшчапленне» славакаў. Пасля аўстра-венгерскага пагаднення 1867 г., калі распачалася інтэнсіўная мадзьярызацыя ўсіх немадзьярскіх нацыянальнасцей ў Венгрыі, сітуацыя славацкай літаратурнай мовы і культуры пагоршылася радыкальна. У наступныя гады забаранілі «Матыцу Славацкую», зачынілі ўсе славацкія школы, жорстка праследаваліся ўсе праявы славацкага нацыянальнага духу. У 70—80-я гады амаль прыпынілася ўсялякая палітычная дзейнасць славакаў у Венгрыі. Функцыі славацкай літаратурнай мовы да 1918 г. былі абмежаваны толькі белетрыстыкай. Ды і ў міжваенны час славацкая нацыя і мова яшчэ мелі праблемы са сваім існаваннем. Справа ў тым, што ў канстытуцыі незалежнай Чэхаславакіі 1920 г. гаворка ішла аб адзіных чэхаславацкай нацыі і чэхаславацкай мове, што ў практыцы азначала адмаўленне існавання славацкай нацыі і славацкай літаратурнай мовы. Тэндэнцыі моўнай уніфікацыі свядома культываваліся з агульнапалітычных пабуджэнняў. Гэта знайшло адлюстраванне і ў кадыфікацыі славацкай літаратурнай мовы, і асабліва ў «Правілах славацкага правапісу» («*Pravidla slovenského pravopisu*») 1931 г. Аўтар іх, чэшскі лінгвіст В. Важны, даў перавагу тым формам і варыянтам, якія былі бліжэй да чэшскай мовы, не звяжаючы на тое, ці былі яны наогул прыняты ў славацкай мове, ці не. Ён дапусціў таксама лексічныя варыянты, якія не адпавядалі славацкай літаратурнай мове. Гэтыя правілы славацкага правапісу вялі да зліцця славацкай мовы з чэшскай. Тэндэнцыя чэхізацыі славацкай мовы, аднак, выклікала аўтанамістычны супраціўны рух, які кіраваўся моўным узусам «Славацкай Матыцы» і ўрэшце паспяхова абараніў самастойнасць славацкай літаратурнай мовы. Толькі ў 1945 г. Другая Чэхаславацкая Рэспубліка ў кошыцкай урадавай праграме прызнала існаванне славацкай нацыі са сваёй уласнай мовай. Прыклад складанага, цяжкага развіцця славацкай літаратурнай мовы тым павучальны, што ён мае дакладныя паралелі ў развіцці беларускай літаратурнай мовы.

Наш кароткі экскурс у гісторыю абнаўлення славянскіх літаратурных моў ў часы Аўстра-Венгрыі паказвае, што тыя нацыяналістычныя і пурыстычныя тэндэнцыі, у якіх напракаюць сёння традыцыяналісты рэфарматары, у перыяд адраджэння славянскіх нацыянальных культур былі агульнапашыранымі, паслядоўна рэалізаваліся і апраўдаліся з пункту гледжання задач абнаўлення або стварэння славянскіх літаратурных моў.

Што да беларускай літаратурнай мовы, то яна доўгі час не была распрацавана мэтанакіравана, на аснове падрабязнай праграмы развіцця, яе нармалізацыя і кадыфікацыя праводзілася (падобна як і ўкраінскай) толькі пасля амаль стогадовага развіцця пісьмовай традыцыі ў белетрыстыцы і публіцыстыцы. Прычыны гэтай з'явы, як вядома, у жорсткай русіфікатарскай палітыцы царскай Расіі да 1906 г., дзе афіцыйна ўжы-

валася толькі руская дзяржаўная мова і амаль кожная нацыянальная мова была забаронена ў грамадскім жыцці.

Вынікі адсутнасці канцэпцыі развіцця беларускай літаратурнай мовы ў XIX ст. адбіліся на ёй негатыўна, таму што не ўсе магчымыя крыніцы літаратурнай мовы, у прыватнасці літаратурныя і публіцыстычныя працы, дыялектныя матэрыялы, народная паэзія і гістарычная пісьменнасць, былі выкарыстаны. Паскоранае выданне кароткай версіі беларускага гістарычнага слоўніка, а таксама агульнабеларускага дыялектнага слоўніка ў форме сінтэзу шматлікіх рэгіянальных дыялектных слоўнікаў дало б магчымасць значна палегчыць выпрацоўку лексічных сродкаў на базе гэтых патэнцыяльных крыніц беларускай літаратурнай мовы.

Шырокае выкарыстанне дыялектных, фальклорных і гістарычных крыніц змагло б прывесці да рацыянальнага ўзбагачэння абстрактнай і агульнай, неафіцыйнай тэрміналогіі, у той час як афіцыйныя спецыяльныя тэрміналогіі павінны быць распрацаваны пераважна шляхам выкарыстання міжнароднай лексікі і стварэння неалагізмаў. Аднак трэба было б выкарыстаць як гістарычныя і фальклорныя тэксты, так і дыялектныя матэрыялы з пункту погляду нацыянальнай самабытнасці беларускай лексікі і не разлічваць на пазнейшыя чужыя моўныя напластаванні, у першую чаргу матэрыяльныя запазычанні, а таксама механічныя калькі з суседніх моў.

Абнаўленне, аднак, павінна закрануць не толькі агульную і тэрміналагічную лексіку, але і прадугледжваць адмаўленне ад ўсіх моўных прымет, якія ўводзіліся прымусовымі мерамі ў словаўтварэнні, марфалогіі і сінтаксісе, а таксама ў арфаграфіі і ў галіне ўласных назваў.

Канцэпцыя абнаўлення норм беларускай літаратурнай мовы на ўсіх узроўнях можа быць распрацавана толькі шляхам супрацоўніцтва кампетэнтных навуковых інстытуцый, уплывовых грамадскіх арганізацый. Відаць, яшчэ больш важна паслядоўна рэалізаваць гэтую канцэпцыю ў моўнай практыцы. На працягу такога рэфарменнага перыяду варта было б адказацца ад жорсткай нармалізацыі літаратурнай мовы, каб альтэрнатыўныя лексічныя элементы, флексійныя формы, сінтаксічныя канструкцыі або фанетыка-арфаграфічныя варыянты змаглі свабодна сапернічаць. За здзяйсненне такога моўнага абнаўлення ўся патрыятычная беларуская інтэлігенцыя і павінна змагацца і выходзіць шырокія колы насельніцтва ў духу захавання беларускай мовы і культуры.

Л. М. ШАКУН

«УСХОДНІЯ» І «ЗАХОДНІЯ» КРЫНІЦЫ ПАПАЎНЕННЯ ЛЕКСІЧНЫХ СРОДКАУ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Кожная мова ў сваім развіцці арыентуецца найперш на ўласныя рэсурсы, папаўняе лексічныя сродкі шляхам пашырэння семантыкі і спалучальных здольнасцей ужо назапашаных слоў, актывізацыі ва ўжытку слоў малавядомых і забытых і, асабліва, стварэння новых лексічных адзінак. Аднак кожная мова ўзбагачаецца і за кошт запазычання з іншых моў. Яе кантакты з іншымі мовамі спрыяюць разгортванню скрытых у ёй патэнцый і даюць магчымасць выкарыстаць для намінацыі яшчэ не пазначаных паняццяў і з'яў ужо гатовыя, створаныя ў іншых мовах словы. Іншамоўнае слова, прайшоўшы праверку ў моўнай практыцы на здольнасць запоўніць прагал у намінацыйных сродках і адаптавацца да чужой лексічнай сістэмы, замацоўваецца ў ёй і становіцца неад'емнай часткай нацыянальнага лексікону.

Запазычанне — пастаянны, але імпульсіўны ў мове працэс. Пастаянны — бо мова павінна ісці ўровень з жыццём, апэратыўна адлюстроўваць у сваім паняццевым складзе дасягненні цывілізацыі і папаўняць выяўленчыя сродкі. Імпульсіўны — таму што ў розныя часы яго актывізуюць або, наадварот, прытарможваюць тыя сацыяльна-эканамічныя і палітычныя абставіны, у якіх працякае жыццё носьбітаў мовы і якія накладваюць свой адбітак на грамадска-культурнае развіццё. Гэтыя абставіны вызначаюць не толькі інтэнсіўнасць працэсаў запазычання, але і такія звязаныя з ім з'явы, як прыярытэт той ці іншай мовы